

Володимир Пекарчук

ОХОРОНА І ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ПРОСТОРІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990 – 2000-х рр.

У статті на основі архівних та статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто місце і роль культурної спадщини етноменшин України у процесі їхньої етнічної ідентифікації, гармонізації міжетнічних відносин. Значну увагу приділено діяльності заповідників, які були створені з метою охорони та вивчення культурної спадщини етноменшин.

Ключові слова: етнічні меншини, держава, культура, етнонаціональна політика, ідентифікація, заповідник.

Культурна спадщина етноменшин завжди виступала потужним засобом згуртування цих спільнот, виховання у них самосвідомості, національної гідності. В Україні склалася певна система пам'яткоохоронної діяльності у цій сфері, яка включає низку організаційних, політико-правових, міжнародних чинників.

Сьогодні ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання даної розвідки полягають в узагальненні проблем культурної самоідентифікації. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесу етнічного відродження.

Вітчизняна нормативна система базувалася на засадничих принципах міжнародних організацій – ЮНЕСКО, ІКОМ та ІКОМОС, які формували правове поле практичної діяльності в галузі охорони культурної спадщини. Хартії ІКОМОС використовувалися як інструмент розробки законодавства, належного використання фінансів, регулювання проведення реставраційних робіт, відтворення пам'яток тощо. Пам'яткоохоронні структури України в основу своєї діяльності поклали Конвенцію «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», яка стосувалася системи контролю за переміщенням культурних цінностей за межі держави. Вони також керувалися положеннями Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини». На основі діючого законодавства, відповідно до міжнародних зобов'язань, в Україні було розроблено та запроваджено нормативні акти, що становили основу системи охорони пам'яток. Основним документом, що визначав державну політику в цій галузі, був Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), який передбачав проведення єдиної державної політики в галузі, визначав особливу відповідальність держави за виявлення, облік, вивчення, реставрацію й охорону культурної спадщини, невідчужуваний характер особливо цінних об'єктів культурної спадщини, забезпечення доступу до них [1].

© Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Позитивним можна вважати принцип формування діяльності пам'ятко-охоронної галузі на основі перспективних програм. Основними документами для планування такої роботи були «Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» та «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.». Програми передбачали запровадження комплексних заходів із охорони пам'яток, проте через політичну нестабільність розгляд і прийняття таких документів постійно відкладався. Багато положень базових законів носили декларативний характер, що пояснювалося політичними інтересами і відірваністю від реалій суспільно-економічного життя. Поряд з новими підходами законодавство містило ще багато елементів радянської адміністративної системи [2].

Державна служба охорони культурної спадщини у 2005 р. була реорганізована у Державну службу з питань національної культурної спадщини, основне завдання якої полягало у реалізації державної політики у сфері обліку (виявлення, наукового вивчення, класифікації, державної реєстрації), захисту, збереження, належного утримання, використання, консервації, реставрації і музеєфікації пам'яток та ін. Затягнутий процес створення цієї структури призвів до нестабільності в її роботі, відтоку фахівців.

Наявний стан обліку пам'яток не був цілком задовільним. Багато пам'яток не мали відповідної облікової документації, що було недопустимим з точки зору міжнародної практики. Недостатнє фінансування роками не дозволяло завершити формування Державного реєстру національного культурного надбання. Недофінансування заходів з охорони пам'яток, неврахування специфіки пам'яткоохоронної справи, зокрема в оподаткуванні, призвело до значного погіршення стану пам'яток [3].

В Україні протягом 1990–2000-х рр. надто повільно розв'язувалися проблеми збереження культурної спадщини етнотенісних меншин. Мали місце факти руйнування, знищення пам'яток культури й архітектури. У 2005 р. експерти уповноваженого Верховної Ради України з питань людини у АР Крим виявили, що будинок-музей поета І. Сельвінського (Сімферополь, пров. Бондарний) був знесений через поганий стан споруди у середині 1990-х рр. Відбудовані роботи не розпочиналися. Міністерство культури АР Крим навіть не планувало виділення коштів на це. На караїмських цвинтарях – Мангуп і Чуфу-Кале – тривали грабіжницькі розкопки й хуліганські погроми. Через відсутність коштів цвинтарі не охоронялися Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Так само тривав процес природного руйнування пізньосередньовічної татарської лазні в Євпаторії (вул. Училищна, 13): об'єкт не охоронявся, виділення коштів на реконструкцію не планувалося. Вірменська церква з розписами XIV ст. у Феодосії (район «Карантин») зазнавала природного руйнування. У храмі «Трьох вершників» – пам'ятці грецької культури XIII ст. (городище Ески-Кермен, Бахчисарайський район) – тривало руйнування унікальних фресок, об'єкт не охоронявся Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Набули розголосу події, пов'язані зі стародавнім мусульманським цвинтарем по вул. Будьонного у Бахчисарай, територія якого у 2004 р. була включена до списку пам'яток місцевого і національного значення, відтак Бахчисарайська міська рада прийняла рішення про перенесення з його території ринку. Невиконання цього рішення призвело до ескалації напруженості та громадського протистояння у Бахчисарай. Мали місце випадки, коли всупереч чинному законодавству представникам меншин на окремих цвинтарях не дозволяли ховати своїх померлих родичів, а щодо деяких поховань вчинялися акти вандалізму. У Чернівцях мали місце акти вандалізму, знищення і незаконного продажу надгробних пам'ятників і склепів, зруйнування місць поховання видатних представників меншин.

На початку 1990-х рр. на місці Янівського концтабору у Львові, де фашисти знищили близько 200 тис. євреїв та представників інших етносів, був установлений меморіальний камінь, розроблений і погоджений проект меморіального комплексу, виділялися необхідні кошти. Але ортодоксальна меншина єврейської громади відхилила цей проект. Відтак через відсутність взаєморозуміння розв'язання проблеми зайшло в глухий кут.

Затверджений Кабінетом Міністрів України Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до державного реєстру нерухомих пам'яток України надав можливість включення об'єктів культурної спадщини етноменшин до цього реєстру та гарантував їхній захист.

Міністерство культури і туризму України приділяло увагу проблемі повернення культурних цінностей кримських татар. На це була спрямована робота Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Кримськотатарські культурні цінності: пошук, атрибуція, проблеми збереження і повернення». Лише у 2007 р. Львівським музеєм історії релігії до Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника було передано близько 30 кримськотатарських стародруків. Було також видано «Показчик рукописів і стародруків, переданих у 1976 році з Бахчисарайського історико-археологічного музею до державної Публічної бібліотеки ім. М. С. Салтикава-Щедрина» [4].

Важливим чинником гармонізації української законодавчої бази у сфері захисту культурних прав етноменшин із відповідною європейською законодавчою базою стала ратифікація Україною Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення різноманітних форм культурного самовираження, яка була ухвалена 33-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО (2005 р.) у Парижі й набула чинності в 2007 р. У 1991 р. на державному обліку перебували 114450 пам'яток історії, археології та мистецтв (у 1981 р. їх було 66753). У системі Міністерства культури діяли 23 історико-культурних заповідники та музеї-заповідники, які створювались на основі комплексів пам'яток та місць, пов'язаних з життям та діяльністю видатних діячів культури [5].

У 1991 р. Україна мала незначну кількість пам'ятників діячам польської культури. У Кременці був пам'ятник Ю. Словацькому, у с. Мартинівка на Черкащині – пам'ятник і меморіальна кімната Л. Варницького, у Львові – пам'ятник Адаму Міцкевичу, у Києві в музейному комплексі «Косій Капонір» було вшановано пам'ять учасників польського повстання 1863 р. У Києві охоронялися могили польських воїнів-зенітників, що загинули в 1944 р. під час бомбардування, коли частини Війська Польського прямували із Сум на Волинь [6].

Збереглися 120 будівель синагог, 207 єврейських старовинних кладовищ, комплекси містечкової забудови. Крім того, існували єврейські поховання на багатьох діючих кладовищах у населених пунктах України, де створені умови для проведення обрядів поховання громадян за національними та релігійними звичаями [7].

Здійснювалися певні заходи щодо збереження і відновлення пам'яток історії та культури євреїв України. За останні роки було підготовлено і видано ряд публікацій, зокрема, «Євреї во Львові» (1994 р.), «Словник пам'яток історії та культури національних меншин України» (1997 р.), «Пам'ятники діячам науки і культури національних меншин України» (1998 р.) «Єврейські некрополі України» (1998 р.), «Синагоги України. Каталог» (1998 р.). На виконання угоди між урядами України та США «Про охорону і збереження культурної спадщини» (підписаної 1994 р.) та згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 1997 р. утворено українську частину спільної українсько-американської комісії з питань культурної спадщини в Україні та української культурної спадщини в США. Діяльність комісії сприяла розв'язанню цих проблем на державному рівні. Проте залишається чимало невирішених питань, які здебільшого пов'язані з проблемами законодавчого характеру та відсутністю коштів. Одним з аспектів діяльності комісії було повернення в Україну пам'яток, які опинилися на території США [8].

В АР Крим під охорону держави було взято десятки пам'яток історії та культури кримських татар, вірмен, греків і німців. У 2000-х рр. були зроблені вагомі кроки у напрямку реставрації мечетей Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі у Феодосії, «Юсоповської» у с. Соколине Бахчисарайського району, Кебір-Джамі у Сімферополі, вірменської церкви у Феодосії, Зинджирли-Медресе і цвинтаря Гази-Мансур у Бахчисарайському районі, торгових рядів і татарської лазні в Євпаторії, меморіального комплексу на місці поховання І. Гаспринського і будинку, в якому він жив і працював, а також інших пам'яток історії та культури.

У 2003 р. у Волинській області налічувалося 30 пам'яток історії та культури меншин, серед яких в основному меморіальні дошки та меморіальні музеї, у тому числі 26 єврейських та 4 польські [9]. На Вінниччині знаходилося 25 пам'яток історії та культури етноменшин. В 11 музеях діяли експозиції, присвячені історичній та духовній спадщині етноменшин [10].

В Україні діяли кілька заповідників, створених з метою охорони та збереження культурної спадщини етноменшин. Найвідомішими серед них були Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисараї, який включав Ханський Палац і Музей історії та культури кримських татар; Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань». Тут знаходиться могила одного з найвпливовіших духовних лідерів хасидів – цадика Нахмана з Брацлава. У 1994 р. меморіальному комплексу на місці поховання цадика Нахмана було надано статус історико-культурного центру.

Бахчисарайський історико-культурний заповідник став одним з найпопулярніших об'єктів міжнародного пізнавального туризму на Півдні України (понад 600 тис. відвідувачів щорічно). Заклад був єдиним в Україні науково-просвітницьким центром, що спеціалізувався на вивченні, охороні, реставрації, популяризації та використанні пам'яток культурної спадщини Кримського ханату та візантійського культурного кола (печерні міста Криму), що не мають аналогів в Україні. Основу заповідника становили три категорії пам'яток: об'єкти, пов'язані з історією формування і розвитку кримськотатарської державності; пам'ятки, об'єднані терміном «печерні міста» і «печерні монастирі»; а також різноманітні археологічні комплекси. Специфічною особливістю цього кола пам'яток залишалася абсолютна унікальність перших двох категорій, що не мали аналогів у країні. У 1995 р. заповіднику було надано статус Національного. У 1996 р. до заповідника на правах філій увійшли музей історії і культури кримських татар та музей археології та «печерних міст». У складі заповідника працювало ще два музеї: художній музей та дім-музей Ізмаїла Гаспринського. Наукова бібліотека заповідника нараховувала понад 10000 найменувань спеціалізованої наукової літератури. Фондові колекції заповідника становили понад 110000 одиниць зберігання (здебільшого археологічний матеріал). Головними напрямками діяльності заповідника були археологічні розкопки на території «печерних міст» та інших археологічних пам'яток району. У 2011 р. у віданні заповідника знаходилися понад 700 пам'яток культурної спадщини загальною площею 5580 га, у тому числі пам'ятки національного значення, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Склад пам'яток відрізнявся культурно-цивілізаційною різноманітністю, що наочно ілюструвала всі періоди історії Південної України: від найдавніших у Східній Європі неандертальських стоянок до елліністичних городищ, від візантійських печерних монастирів до єдиного в світі зразка кримськотатарської палацової архітектури. У заповіднику працювали 30 наукових співробітників. Заповідник регулярно проводив міжнародні наукові конференції, публікував наукові та науково-просвітницькі видання, був центром, навколо якого історично склалася наукова школа археологічних досліджень. Завдяки активній роботі у туристично-екскурсійній сфері річні надходження становили понад 9 млн гривень. Заповідник мав належну матеріальну базу: сучасне музейне обладнання, реставраційні майстерні, спеціалізовану ремонтно-будівельну бригаду, комп'ютеризовані робочі місця, приміщення для проведення наукових заходів тощо [11].

В Указі Президента України «Про створення у м. Умані Черкаської області релігійного історико-культурного центру» (1994 р.), зокрема, зазначалося: «Зважаючи на значення і роль місця поховання Нахмана Брацлавського в духовному житті релігійної громади м. Умані, що тісно пов'язана з діяльністю Всесвітньої Ради брацлавських хасидів, вважаємо за доцільне прийняти рішення про взяття його на державний облік як пам'ятки історії та культури, визначивши територію та охоронну зону» [12].

Протягом 2005–2010 рр. діяльність Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» була спрямована на забезпечення збереження архітектурного середовища, реставрацію та реконструкцію історичної забудови міста. Співробітники розробляли низку наукових тем, присвячених з'ясуванню поліетнічного характеру

історико-культурної спадщини Умані. Заповідник виступив організатором і співорганізатором десяти науково-практичних конференцій. Співробітники брали участь у міжнародному семінарі з питань історії та розвитку хасидського паломництва у Варшаві. У 2010 р. заповідник виступив співорганізатором Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки [13].

Культурно-етнографічний туризм став важливою складовою діяльності Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань». Щороку його відвідували тисячі туристів і паломників з багатьох країн світу. Налагоджувалися зв'язки організацій туристичного обслуговування гостей міста з туристичними агентствами України. Інформація щодо переліку послуг у сфері туризму, які надавав заповідник, була розміщена на сайтах агенцій Києва, Одеси, Вінниці, Миколаєва, Львова, Запоріжжя. Науково-дослідний сектор заповідника розробив серію лекцій і туристичних маршрутів, у тому числі автобусної екскурсії «Умань і хасиди» [14].

У Чернівецькій області ще у 1940-х рр. були втрачені такі пам'ятки історії і культури національних меншин, як Пам'ятник жертвам Першої світової війни, погруддя класика румунської літератури М. Емінеску у сквері «Арбороаса», В. Олександрі на Театральній площі, пам'ятники «Трійця» та «Воз'єднання» на Центральній площі. У 1990-х рр. громадські організації висловилися за їхнє відновлення.

Отже, протягом 1990–2000-х рр. в Україні склалася відповідна система охорони та збереження культурної спадщини етноменшин. Ключову роль у цьому відіграли заповідники та культурно-етнографічний туризм. Зростала роль пошукової роботи, традицій вшанування пам'яті, просвітницька робота. Активним популяризатором етнічної культури залишалися музеї, удосконалювалися форми їх роботи у цьому напрямі.

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
2. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – поч. ХХІ ст.): Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства за спец.: 26.00.05 – музеєзнавство, пам'яткознавство / Г.О. Андрес. – К., 2009. – С.11.
3. Там само.
4. Поточний архів Міністерства культури України (2009 р.), листування № 14 (96 – 98), спр. 3, арк. 3.
5. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3125, арк. 32.
6. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3168, арк. 91.
7. Пам'ятки єврейської культури в Україні. Пам'ятки музеїв і заповідників. – К., 2005. – С.11.
8. Там само.
9. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: Довідкове видання / автор. колектив: Д.В. Табачник (голова), Г.Г. Москаль, В.М. Воронін, Т.І. Пилипенко, С.В. Василенко. – К.: Етнос, 2004. – С.88.
10. Там само. – С.81.
11. Поточний архів Міністерства культури України (2009 р.), листування № 11 (1822–1897), спр. 33, арк. 7.
12. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3254, арк. 71.
13. Лісаченко В. Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань»: перші п'ять років діяльності / В. Лісаченко, О. Мельничук, Л. Сорочіна // Українсько-польський науковий діалог в Умані: формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини / [за ред. І.І. Кривошеї, С.В. Паламарчук]. – Умань-Познань: ПП. Жовтий, 2010. – Вип. 2. – С. 6–7.
14. Там само. – С.10.

ОХРАНА И СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ИЗМЕРЕНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ: ТЕНДЕНЦИИ 1990

– 2000-х гг.

В статье на основе архивных и статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрены место и роль культурного наследия этнических меньшинств Украины в процессе их этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений. Значительное внимание уделено деятельности заповедников, которые были созданы с целью охраны и изучения культурного наследия этнических меньшинств.

Ключевые слова: этнические меньшинства, государство, культура, этнонациональная политика, идентификация, заповедник.

Pekarchuk V.M.

Protection and conservation of cultural heritage in the area of ethnic identification: Trends 1990 – 2000 -'s

The article is based on archival, statistical and analytical developments predecessors. The place and role of cultural heritage of ethnic minorities in the process of ethnic identification and harmonization of interethnic relations. The literature which includes problems of cultural heritage of the Ukrainian people only partially considers the problem areas, shapes, nature of protection and preservation of the history and culture of ethnic minorities. The importance of the described problem is determined, first of all need to have a clear idea of how the solution of an independent state interethnic relations. It was shown that Ukraine was formed and operated an extensive network of monument protection case, which relied on an appropriate legal framework, international treaty obligations, etc.. Take into account the factor of continuity and perspective in the protection and preservation of cultural heritage of ethnic minorities. Much attention is given to ascertain the cause of the slow resolution of conservation issues, if not often prevent destruction and the destruction of cultural monument.

For the first time in the historiography on the basis of specific methodological tools of analysis of compliance monument protection case – strategic objectives – recognition of the ethnic nature of Ukrainian society, the development of socio-cultural environment and cultural development of ethnic groups. Particular attention is dedicated to participation in the protection and preservation of state and government of Ukraine in the case at treatment sites, funding restoration work, the discovery of newly analyzing process. It is emphasized that in Ukraine the conservation and restoration of monuments were systematic, large-character, and therefore protected by the State was taken dozens of attractions. A significant part of the article found stories devoted to the elucidation of reserves that have been established for the protection and preservation of cultural heritage of ethnic minorities. Also shown in the activities of leader for this important and promising things as cultural – ethnographic tourism.

Keywords: ethnic minorities, the state pam'tky cultural, culture, ethnic politics, identity, tourism, reserve.